

на протязенні XIX – в началі XX вв.

Ключевые слова: Спасский собор, Чернигов, Временная комиссия для разбора древних актов, Императорская археологическая комиссия, Императорское Московское археологическое общество, Черниговская губернская ученая архивная комиссия.

Yasnovska L.V. To the history of researches of Chernihiv Spaso-Preobrazhensky Cathedral during the XIX – at the beginning of the XX centuries

The article deals with results of architectural and archaeological researches of Spaso-Preobrazhensky Cathedral in Chernihiv by members of Russian scientific organizations and societies during the XIX – at the beginning of the XX centuries.

Key words: Spaso-Preobrazhensky Cathedral, Chernihiv, Temporary commission for consideration of ancient acts, Moscow Imperial archaeological association, Chernihiv provincial scientific archival commission.

22.03.2013 р.

УДК 94(477):72:624.011.1;694.1/5

Протоієрей Олександр Чурочкін

ДЕРЕВ'ЯНА ВОЗНЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА У ПУТИВЛІ

Стаття присвячена останньому дерев'яному храму міста Путивль – Вознесенській церкві (збудована у 1771 р., знищена в 1940-х рр.). На основі архівних даних та нещодавно виявлених документів висвітлюються головні події з історії цієї церкви у XX столітті.

Ключові слова: дерев'яна архітектура, Путивль, Вознесенська церква.

«Найвищих злетів українська дерев'яна архітектура досягла в церковному будівництві. Саме в цій сфері постали справжні її шедеври – великі собори й маленькі каплички, парафіяльні церкви і дзвіниці, огорожі, брами й башти» [1, 22]. Одним з таких справжніх шедеврів була Вознесенська церква у Путивлі.

Згідно з літописними даними, одним з найперших храмів Путивля була Вознесенська церква, що знаходилася на княжому дворі. Розповідаючи про розорення Путивля в 1146 році під час міжусобних війн, літописець писав: «...и церковь святого Възнесения всю облупиша, съсуды серебряныя, и индитьбе, и платы служебныя, а все шито золотом, и каделнице две, и кацьи, и еуангелие ковано, и книги, и колоколы» [2, 232]. Однак, це лише єдине згадування про неї.

З приведеного уривка літописного тексту неможливо зрозуміти, якою була ця Вознесенська церква – кам'яною чи дерев'яною. Наступного разу ми зустрічаємо її ім'я в списку храмів Павла Алеппського (1654). Важко сказати, чи мали ці два храми XII і XVII ст. щось спільне, окрім

Дерев'яна Вознесенська церква

назви. «Вернее всего полагать, что упоминаемая в летописи Вознесенская церковь в Путивле стояла в крепости городской, что ныне Городок, потому что крепость была самой важной частью города; в ней помещались в первое время существования города княжеские дворцы и посадниковы, потом воеводские, так же и княжеская церковь вблизи княжеского терема» [3, 41].

І.М. Рябінін зазначав, що на початку XX ст. «церковь Вознесения, хотя существует и поныне в городе Путивле, но существует в деревянном виде, перестроенная, как говорят старожилы, чуть ли не в третий раз на одном и том же месте» [4, 29]. Під час перепланування міста в 1784 р. повз вівтар храму було прокладено нову вулицю, яка отримала відповідну назву – Вознесенська (зараз має радянську назву «Свердлова»).

Згаданий Рябініним Вознесенський храм був останнім з дерев'яних церков Путивля. В усіх відомих джерелах він згадувався як споруджений в 1771 р. Храм являв собою тридільну в плані споруду, з квадратним бабинцем-притвором, увінчаним «банею» – дзвіницею, високим наосом і гранчастою апсидою. Мистецтвознавці відзначали схожість цієї Путивльської церкви з пам'ятниками дерев'яного зодчества бойківсько-лемківської школи. Подібність виявлялася в наявності «над бабинцем-притвором відкритої аркади-галереї (гульбища) і дзвіниці, а також великого числа заломів в банях» [5, 222]. Крім основного, Вознесенського, цей храм мав ще й крихітний Успенський приділ на другому ярусі під дзвіницею. Богослужіння в ньому відбувалося «только раз в год [на Успение] по причине тесноты: двадцати человекам там тесно и свечи гаснут. Церковь – на хорах; впереди алтаря три больших стеклянных рамы, из которых средняя отворяется, когда бывает служба, и только благодаря этому можно бывает совершать священнодействия служащим в алтаре. Только часть [богомольцев] стоит на верху, а вся остальная масса находится внизу, в Вознесенском храме, и на двух галереях

Будівництво нової Вознесенської церкви. Вигляд з південного заходу

нижнеетажної и верхнеетажної церквей» [6, 16].

Наприкінці ХІХ ст., незважаючи на архітектурні вимоги парафіян, кількість яких на той момент значно збільшилася. Храм був занадто тісним, до того ж не мав опалення, що також дошкуляло вірним під час зимових холодів. Треба додати й психологічний момент: парафіяни, які були приписані до Вознесенської церкви, напевне, відчували докори сумління з приводу того, що до тих пір не спромоглися побудувати і собі нову кам'яну церкву яка б відповідала сучасним, як на той момент, нормам.

Ситуація змінилася у 1901 р., коли настоятелем Вознесенської парафії було призначено молодого та енергійного священика Іоанна Беренського. Вже влітку 1902 р. єпископ Курський Лаврентій (Некрасов) освятив місце під будівництво кам'яної церкви, в безпосередній близькості від давнього храму, на південь від нього. Будівництво тривало більше десятиліття й завершилося в 1914 р. з освяченням престолу.

А що ж стара дерев'яна церква? В краєзнавчій літературі набула поширення думка, що старий храм припинив своє існування або відразу після освячення нової церкви, або в 30-ті роки ХХ ст. Проте, з виявленням нових історичних джерел, можемо впевнено казати, що обидва припущення не відповідають дійсності.

Всупереч всім висновкам, стара Вознесенська церква продовжувала стояти поруч з новобудовою. Наразі достеменно невідомо, яка саме причина спонукала парафіян не поспішати з її розбиранням, але майже десять років обидві церкви височіли

одна біля одної.

Новий кам'яний храм було побудовано на огороженій церковній садибі, що була затиснута з півдня Миколаївською вулицею, а зі сходу – Вознесенською; з заходу і півночі впритул підходили обивательські двори та городи. Із закінченням будівельних робіт від церковного подвір'я майже нічого не залишилося. Більше того, як повідомляв у своїй доповіді, адресованій на ім'я єпископа Білгородського Никона (Пурлевського) в 1921 р. місцевий благочинний протоієрей Андрій Петров, через недогляд «бывшей в то время комиссии и архитектора, новый храм помещен так близко к старому деревянному, что луч солнца почти никогда не проникает в узкое пространство и они гноят друг друга» [7, л. 1].

Ця обставина турбувала не тільки парафіян; оскільки Вознесенська церква була єдиною збереженою дерев'яною церквою у Путивлі, а також беручи до уваги її поважний вік, нею почав опікуватися музейний підвідділ (головою його на той момент був Петро Максимович Коренев). Було прийняте рішення, що задля збереження церкви її необхідно перенести на інше місце [8, л. 1].

Тут перед підвідділом постала велика проблема, адже вирішити, куди саме перенести церкву і де взяти чималі гроші для цього, було дуже і дуже складно. Несподівано на допомогу прийшли мешканці села Зінове, що знаходиться неподалік від Путивля. 31 березня 1921 р. священик путивльської Воскресенської церкви, отець Леонід Дранніков, повідомляв, що «общество деревни Зиновой, входящей в состав Воскресенской церкви города Путивля, в 10 верстах от города

Путивля, приняло на себя труд и все расходы по перенесению старой деревянной церкви из города Путивля в свою деревню – Зинову, с тем, чтобы она обслуживала православно-христианские нужды их и окрестных хуторов».

Хоча на момент перенесення Вознесенська церква вже простояла рівно 150 років, її фізичний стан залишався цілковито задовільним. Більш того, дубовий брус, з якого вона була побудована, не спорохнявив, а навпаки «перетворився на залізо» [9, л. 1]. Церкву почали демонтувати в перших числах квітня. Скільки часу зайняв демонтаж, перевезення і збирання церкви «в Зиновому», поки що невідомо. Питання про те, коли і на честь кого було посвячено церкву на новому місці, довгий час було відкритим. Відповідь надійшла раптово. Буквально під час написання цієї доповіді, мешканка села Руднєве (Берюх) Бабаєва Антоніна Михайлівна передала авторові цих рядків унікальний документ – розпорядження путивльського благочинного, вже згаданого вище протоієрея Андрія Петрова. Цей клаптик паперу зберігався у сімейному архіві дарительки разом зі світлинами монахині Пелагеї Сухих (уродженка Берюха, репресована на початку 30-х років; після завершення терміну покарання повернулася з Сибіру на батьківщину, де й померла). Вважаємо за доцільне привести тут текст цього документу (з деякими скороченнями; дати вказані за новим стилем).

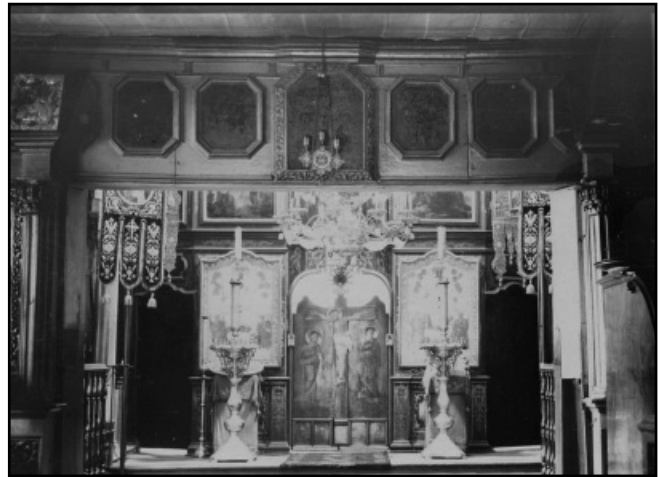
«Священно-церковно-служителям градских церквей

По распоряжению Преосвященнейшего Павлина, Епископа Рьльского, 20 декабря с/г будет совершено освящение нового храма, в сельце Зиновой, во имя Святой Троицы. Предлагаю в этот день – воскресенье – совершить во всех церквях Путивля одну Литургию и прошу всех свободных священников, диаконов и псаломщиков принять участие в торжестве освящения храма. ... Ризы из парчи золотой, должен каждый запастись своей. Всенощное Бдение в 5 ч. вечера, освящение престола в 8 ч. утра и литургия в 9 ч.

Прошу усердно отцов протоиереев, иереев, диаконов и псаломщиков отнестись к этому важному событию наших дней с полным вниманием, усердием и объявить во всех церквях, в день Святителя Божия Николая, ... об освящении храма в с. Зиновой 20 числа, в воскресенье. 1925 г., декабря 17 день.

Благочинный, Протоиерей Андрей Петров.

Отже, не дивлячись на те, що вже підходив до завершення аж 1925 рік, церкву було освячено, хоча й ненадовго. Відоме ім'я останнього (а може й єдиного) настоятеля, щоправда, тепер вже не Вознесенської а Троїцької церкви. Ним був ієромонах Іоаким (Кречетов). На початку 30-х років ХХ ст.

Іконостас дерев'яної Вознесенської церкви

церкву закрили, отець Іоакім був репресований.

Попри усі позитивні якості, дерев'яні церкви мають один величезний недолік – вони дуже вразливі до природних катаклізмів, людської байдужості і необережності. Фінал старовинного храму був трагічним. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського зберігається архів нашого земляка, члена-кореспондента Академії наук УРСР Павла Миколайовича Попова (1890-1971). В цьому архіві, серед багатьох інших безцінних документів, є світлина з виглядом Вознесенської церкви. На звороті, рукою Павла Миколайовича, зазначено: «Вознесенская деревянная в украинском стиле церковь XVII-XVIII в., на Вознесенской улице Путивля, недалеко от дома дедушки [протоиерея Михаила Васильевича Попова]. Мы, дети, называли её «Бабушкиной», т.к. бабушка ходила в неё чаще, чем в другие. Перевезена была в д. Зиново, где её сожгли фашисты. ... Вознесенская [церковь] вошла в научную литературу как шедевр укр. архитектуры».

«Сожгли фашисты»... На жаль, Павло Миколайович Попов не дожив до того часу, коли стало можливим писати й казати правду. Щось не дуже віриться в те, що в німців була якась нагальна потреба умисно спалювати старовинну церкву. Можливо, тут діяли ті самі кати-енкаведисти, яким мулили очі бані та хрести Покровської церкви, збудованої ще Калнишевським у Ромнах (перевезена до Полтави в 1907 р.)?

Хоча Вознесенська церква безповоротно загинула, можна сказати, що їй ще пощастило, адже на неї звернув свою увагу наш інший славетний земляк, мистецтвознавець Степан Андрійович Таранушенко. В його книзі «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (К., 1976) Вознесенській церкві присвячено декілька сторінок (220-223). Там же розміщено зображення плану та розрізу церкви. В даній статті ми навмисно не аналізуємо архітектурні якості храму, відсилаючи зацікавлених до праць того ж С.А.Таранушенка,

Г.Н. Логвина, В.В. Вечерського. У фондах Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) зберігаються унікальні світліни, на яких зображена сама церква, її інтер'єр.

Як православний священнослужитель, не можу не висловити свого побажання, аби ця церква була відтворена на одній з вулиць Путивля (після зведення в 1957 р. на місці кам'яної Вознесенської церкви районного будинку культури не може бути й мови про відтворення її на історичному місці). Як кажуть у народі, церков забагато не буває, до того ж, в результаті потрясінь ХХ ст. можна з сумом констатувати, що Путивль втратив своє історичне обличчя. Тож відтворення Вознесенської церкви хоч якось могло б компенсувати ці втрати.

Посилання

1. Вечерський В.В. Українські дерев'яні храми. К., 2007. – 271 с.
2. ПСРЛ. – Т. II. – СПб., 1908. – 938 стлб.
3. Левитский И., свящ. Город Путивль. – М., 1905. – 54 с.
4. Рябинин И.М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии. – Путивль, 1911 – 168 с.
4. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М., 1980. – 252 с.
5. Левитский И., свящ. Город Путивль. – М., 1905. – 54 с.
6. ГАКО, ф. 750, оп. 1, д. 219. Доклад благочинного I округа Путивльського уезда прот. Андрея Петрова о переносе деревянной церкви из г. Путивля в деревню Зинову.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.

Чурочкин А., прот. Деревянная Вознесенская церковь в Путивле

Статья посвящена последнему деревянному храму города Путивль – Вознесенской церкви (построена в 1771 г., уничтожена в 1940-х гг.). На основе архивных данных и недавно обнаруженных документов освещаются главные события из истории этой церкви в XX веке.

Ключевые слова: *деревянная архитектура, Путивль, Вознесенская церковь.*

Churochkin O., prot. Wooden Ascension church in Putivl

The article is devoted to the last of the wooden church of Putivl - Ascension Church (built in 1771, destroyed in 1940-th.) Based on historical data and the newly discovered document highlighting the main events in the history of this church in the twentieth century.

Key words: *wooden architecture, Putyv, Ascension church.*

15.03.2013 р.

УДК 94 (477): (1:32):623.1/3:623.817

Ю.О. Коваленко

ГЛУХІВСЬКІ ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ

Стаття присвячена фортифікаційним спорудам м. Глухова, котрі у різні часи були як частиною міської фортеці так і інших військових об'єктів.

Ключові слова: *дитинець, бастион, кордегардія, барбакан, редут, траверс.*

До історико-топографічного опису глухівських фортифікацій в загальноісторичному контексті у різні часи зверталися історики, археологи та краєзнавці, зокрема архієпископ Філарет (Д. Гумілевський), В. Ткаченко, В. Вечерський, В. Ленченко, Л. Деркач, В. Приймак, В. Звагельський, В. Белашов, О. Мірошніченко та інші дослідники. При цьому окремо темі глухівських фортифікаційних споруд їх роботи не присвячувались.

Питання вигляду фортифікаційних споруд середньовічного Глухова та їх виникнення є найменш вивченим на фоні загального дослідження історії розвитку літописного міста від найдавніших часів до сьогодення. У давньоруських літописах Глухів кілька разів згадується як місто, пов'язане з тими чи іншими історичними подіями, але жодного разу ми не зустрічаємо згадок з описами забудови або укріплення міста. Через надзвичайну мізерність писемних джерел зі згадками про давньоруський Глухів одними із найважливіших джерел у вивченні цього періоду розвитку міста є наукові звіти та публікації археологічних розвідок та розкопок. Саме археологічні дослідження є чи не єдиним джерелом, що підтверджує існування Глухова у XI-XIV ст. як великого міського центру Сіверщини. Завдяки їм вдалося з'ясувати можливе місцезнаходження дитинця давньоруського Глухова, укріпленого посаду та деяких ремісничих районів.

Дитинець знаходився на мису в районі сучасних вул. Києво-Московської та пров. Пожежного. Укріплений посад обмежувався сучасними вулицями Першотравневою, площею Рудченка, площею старого ринку (район пам'ятки історії «Тюремний замок») та вулицею Спартак. Глухів міг мати і декілька укріплених охоронних в'їздних форпостів, таких як мис в районі пров. Києво-Московського, що прикриває місто з північного боку, та мис по вул. Красна Гірка (район старого козацького кладовища). Ремісничі райони знаходились в укріпленому посаді і за його межами.

Місце розташування дитинця давньоруського Глухова – питання дискусійне. Оскільки у літописах він майже не згадується, а його топографічний опис княжої доби взагалі невідомий, висновки про міські фортифікації та поселенську структуру того часу формувалися в основному на